

ЯРМАК

Вероніка Іванівна —
доктор філологічних наук,
провідний науковий
співробітник відділу
слов'янських мов Інституту
мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України

МОВНИЙ ЛАНДШАФТ БАЛКАН ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

**Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 22 жовтня 2025 року**

У доповіді проаналізовано сучасну конфігурацію мов штокавської діасистеми (сербської, хорватської, бошняцької/боснійської та чорногорської) на мовній мапі Балканського півострова, особливості їхнього статусу та функціонування після розпаду СФРЮ. Пропоноване дослідження можна вважати певним кроком у вивченні глобального питання: чи мови «пересувають» кордони, чи зрушення на геополітичній мапі сприяють зміні мовного ландшафту. Зроблено спробу визначити, які уроки з балканського досвіду могла б винести Україна і як тенденції, що преvalюють в українській мові, можуть позначитися на її сучасному розвитку.

Шановний Анатолію Глібовичу!

Шановні члени Президії!

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. на Балканському півострові ознаменувався не лише низкою жорстоких воєнних зіткнень та етнічних конфліктів, а й суттєвою зміною мовного ландшафту цього регіону. Як відомо, до складу СФРЮ (Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія), створеної в 1945 р., входили шість республік (Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Чорногорія) та два автономні краї (Воєводина та Косово і Метохія) (рис. 1).

У цій доповіді ми обмежимося аналізом конвергентних і дивергентних процесів лише в ареалі поширення мов штокавської діасистеми. Штокавське наріччя — це основний діалект, який лежить в основі літературних стандартів сербської, хорватської, бошняцької/боснійської та чорногорської мов, тому словенську і македонську мови ми сьогодні не розглядатимемо. Штокавське наріччя поширене в Сербії, Боснії і Герцеговині, Чорногорії та на більшій частині мовного ареалу Хорватії. Однак на території Хорватії функціонують ще кайкавське і чакавське наріччя. Слід зазначити, що назви цих нарічч походять від вимови займенника «що»: «шта» / «što» — у штокавському наріччі, «кај» — у кайкавському і «ча» — у чакавському.

Рис. 1. Політична мапа колишньої СФРЮ: республіки — Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Македонія, Сербія (з двома автономними країнами у її складі — Воєводина та Косово і Метохія)

Після смерті рішучого, жорстокого, владного, але надзвичайно харизматичного лідера Югославії Йосипа Броза Тіто у 1980 р. проблеми в країні почали наростати. Керівництво держави продемонструвало своє повне безсилля в протистоянні потужним викликам часу, що призвело до розпаду СФРЮ в 1992 р. Крах федеративної Югославії спричинив конфлікти, які не лише вийшли далеко за межі геополітичних категорій, а й зачепили суто мовну проблематику, ба більше, — наслідки цих подій і нині мають значний вплив на політику і мовну ситуацію в державах, що утворилися після розпаду СФРЮ.

Зокрема, *Республіка Словенія* (населення близько 2,12 млн) практично «безкровно» вийшла зі складу СФРЮ після проведеного в 1990 р. референдуму, коли 88,4 % населення країни підтримали її незалежність. У 1991 р. було проголошено незалежність Словенії, а у 2004 р. країна вступила і до Євросоюзу, і до НАТО. Тут потрібно особливо наголосити, що, на відміну від інших колишніх республік СФРЮ, Словенія не мала кордону із Сербією і на її території не було значної кількості політично активного сербського населення.

Нинішня *Республіка Північна Македонія* (населення близько 2,2 млн) в 1991 р. також мирно вийшла зі складу СФРЮ. На референдумі 1991 р. понад 95 % громадян цієї країни висловилися за незалежність. У 2019 р. Греція нарешті зняла вето на вступ країни до ЄС і НАТО. У 2020 р. Північна Македонія стала членом НАТО, переговори щодо вступу в ЄС ще тривають.

Боснію і Герцеговину (населення близько 3,8 млн) можна справедливо вважати найстрокатішою за національним складом населення колишньою югославською республікою. Напередодні розпаду СФРЮ 39,6 % населення становили етнічні мусульмани¹ (босняки), 37,2 % — серби, 20,6 % — хорвати. На референдумі 1992 р. 62 % громадян проголосували за незалежність. Після кількох років кривавої війни, згідно з конституцією 1995 р., Боснія і Герцеговина стала федеративною державою, яка складається з двох політичних утворень (ентитетів): Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської, а також самоврядного округу Брчко (рис. 2).

На референдумі 1991 р. в *Хорватії* (населення близько 4,3 млн) 95 % громадян підтвердили бажання вийти зі складу СФРЮ, і країна оголосила про свою незалежність. Нині Хорватія — це парламентська республіка, яка в 2009 р. стала членом НАТО, а 2013 р. вступила до ЄС.

У 1992 р. Сербія і Чорногорія створили федерацію — Союзну Республіку Югославія, яка проіснувала до 2006 р., коли союз розпався на дві окремі держави — *Сербію* (населення близько 6,9 млн) та *Чорногорію* (населення близько 650 тис.).

У 2008 р. було проголошено незалежність *Косова* (населення близько 1,9 млн) — колишньої автономії у складі Сербії. Ця подія відбу-

¹ Назву «етнічні мусульмани» або поширений за часів СФРЮ термін «мусульмани за національністю» використовували на позначення жителів Боснії і Герцеговини — нащадків слов'янського населення, яке після завоювання цієї території османами в XV—XVI ст. прийняло іслам, але зберегло свої побутові традиції та мову. З 1990-х років закріпилася офіційна назва «босняки».

лася через 8 років після закінчення жорстокої й виснажливої косовської війни, а також застосування силового рішення з боку НАТО внаслідок відмови С. Мілошевича від плану мирного врегулювання конфлікту в регіоні. Характерною є неоднозначність реакції міжнародного співтовариства: серед держав, які не визнали незалежність Косова, — Греція, Грузія, Індія, Іспанія, Китай, Кіпр, Молдова, Румунія, Сербія, Словаччина, Україна. Нині Косово перебуває під протекторатом ООН, з 1999 р. для досягнення миру та безпеки в регіоні там розміщено військовий контингент миротворчої місії KFOR під керівництвом НАТО.

Скільки ж мовами розмовляли в Югославії в період її існування?

У контексті вивчення мов колишньої СФРЮ важливими є праці відомого сербського мовознавця академіка Сербської академії наук і мистецтв Ранка Бугарського. Він писав: «Максимальна кількість мов, якими говорили в Югославії, автохтонних у тому сенсі, що вони представлені на цій території бодай близько 100 років, нехай і зовсім невеликою кількістю носіїв, сягає 27. Ця цифра, звісно, здивує багатьох, попри те, що вони мали уявлення про Югославію як про багатомовну країну»². Автор подає список перших 15 мов відповідно до перепису населення 1981 р. (у дужках вказано кількість їхніх носіїв):

- 1) сербохорватська (16 млн 400 тис.);
- 2) словенська (1 млн 760 тис.);
- 3) албанська (1 млн 750 тис.);
- 4) македонська (1 млн 370 тис.);
- 5) угорська (410 тис.);
- 6) ромська (140 тис.);
- 7) власька (135 тис.);
- 8) турецька (82 тис.);
- 9) словацька (74 тис.);
- 10) румунська (60 тис.);
- 11) болгарська (37 тис.);
- 12) русинська (19 тис.);
- 13) італійська (19 тис.);
- 14) чеська (16 тис.);
- 15) українська (7 тис.).

² Bugarski R. Jezici. In: Bugarski R. *Sabrana dela*. Knj. 9. Beograd: Čigoja štampa, 2005. S. 92—93.

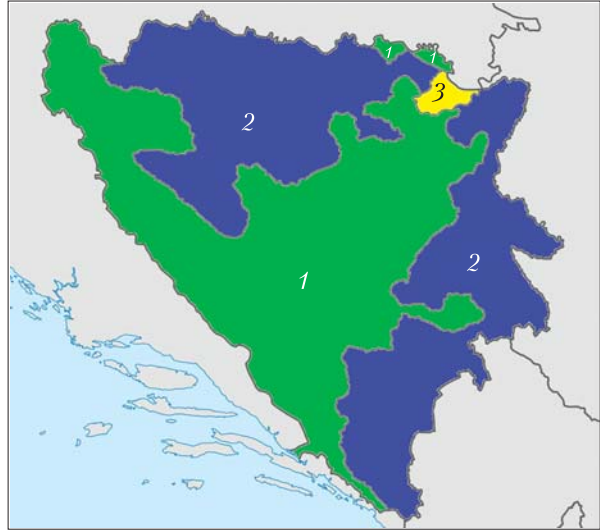

Рис. 2. Адміністративний поділ Боснії і Герцеговини: 1 — Федерація Боснії і Герцеговини; 2 — Республіка Сербська; 3 — округ Брчко

Зверніть увагу, що серед цього розмаїття мов є й українська, хоча кількість її носіїв невелика. Наші колишні співвітчизники проживають переважно на території Воєводини.

Які ж є характерні відмінності між сербською і хорватською мовами?

Насамперед це різне звукове оформлення інтернаціональної лексики у сербській і хорватській: *варварин* / *barbarin*, *Вимлејем* / *Betlehem*, *херувим* / *kerub*, *хемуја* / *kemija*, *Христ(ос)* / *Krist*, *Кунар* / *Cipar*, *Крум* / *Kreta*, *Атина* / *Atena*, *Ирод* / *Herod*, *Европа* / *Europa*³.

Загалом ставлення носіїв сербської мови до хорватських слів є доволі толерантним, опір чиниться лише хорватським формам тих самих слів та словотворчих формантів. Хорвати ж не толерують ані слів, ані їхніх компонентів на сербській основі. Подекуди через неадекватну пресупозиційну оцінку вони уникають навіть тих слів, які протягом історії вживалися паралельно в їхній мовній традиції.

³ Стијовић Р. О лексици српског књижевног језика после раскида српскохрватске језичке заједнице. In: *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika*. Tošović B., Wonisch A. (ur.). I/1. Graz; Beograd: Institut für Slavistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Beogradska knjiga, 2010. S. 597—603.

Функціональний спектр штокавських мов

позначка «+» — повне охоплення мовою певної сфери; «(+))» — використання мови поряд з іншими офіційними мовами; «+/-» — неповне охоплення мовою певної сфери; «-» — нечасте використання мови

Сфери життя	Штокавські мови			
	Сербська	Хорватська	Боснійська	Чорногорська
Художня література	+	+	+	+
Періодика	+	+	(+)	+/-
Освіта	+	+	(+)	+/-
Адміністрування	+	+	(+)	-
Наука	+	+	(+)	+/-
Культурні установи	+	+	+	+
Церква	+	+	+	+
Театр	+	+	+	+
Радіо і телебачення	+	+	(+)	+/-

Ще одна відмінність полягає в наявності в сербській мові слів іншомовного походження на противагу питомим лексемам у хорватській, зокрема: *фудбал* / *pogomet*, *фірма* / *tvrtka*, *штампа* / *tisak*, *адвокат* / *odvjetnik*, *музика* / *glazba*, *університет* / *sveučiliste*, *историја* / *rovjest*, *парадајз* / *raјčica*. Іншим прикладом можуть бути назви місяців у сербській та хорватській мовах: *јануар* / *sječanj*, *фебруар* / *veljača*, *март* / *ožujak*, *април* / *travanj*, *мај* / *svibanj*, *јун* / *lipanj*, *јули* / *srpanj*, *август* / *kolovoz*, *септембар* / *ruјan*, *октобар* / *listopad*, *новембар* / *studenj*, *децембар* / *prosinac*⁴.

Характерними є також синонімічні форми, типові для сербської і хорватської мов: *крст* / *križ*, *сирће* / *ocat*, *воз* / *vlak*, *утицај* / *upliv*, *гвозђе* / *željezo*, *кров* / *strop*⁵.

Привертають увагу й різні значеннєві «поля» одних і тих самих лексем у сербській і хорватській мовах. Наприклад, *зрак* у сербській мові означає «промінь», а *zrak* у хорватській мові — «повітря»; *оток* — «набрязк» у сербській, а *otok* — «острів» у хорватській; *вилаца* — передусім «щелепна кістка» у сербській, а *vilica* в хорватській мові може мати також значення «ложка».

Відмінністю є також наявність послідовної опозиції звуків [шт] / [ћ] у сербській і хорват-

ській мовах: *општина* (серб.) / *орćина* (хорв.); *општински* / *орćински*; *свештенник* / *svećenik*; *општи* / *орći*. Привертають увагу і звукові відмінності у словах, як-от: *дуван* (серб.) / *duhan* (хорв.); *уво* / *uho*; *мува* / *тића*; *кафа* / *kava*; *снаја* / *snaha*.

Тепер розглянемо морфологічні відмінності сербської і хорватської мов. Одразу зазначимо, що їх набагато менше, ніж відмінностей на рівні лексики. Є характерні розбіжності у закінченнях дієслівних форм перфекта чоловічого роду, наприклад «я бачив» — «*видео сам*» у сербському варіанті і *vidio sam* у хорватському. Дещо різняться і закінчення першого майбутнього (футура І) у цих мовах. Для сербської такі закінчення характерні у формах, що утворюються за допомогою особових форм допоміжного дієслова *хтети*, а для хорватської — *htjeti*. Ще один яскравий приклад — форми 1-ї особи однини *бићу*; *бићеш*; *биће* і т. д. у сербській мові й ті самі форми в хорватській — *bit ću*; *bit ćeš*; *bit će* і т. д. (до того ж у хорватській усі слова пишуться окремо).

Що стосується функціонального спектру штокавських мов, тобто того, які сфери соціального, політичного і побутового життя охоплюють ці мови, відповідні порівняльні дані наведено в таблиці. Як бачимо, сербська і хорватська мови обслуговують абсолютно всі сфери діяльності і культурно-ментальних інтересів

⁴ Там само. S. 598.

⁵ Там само. S. 599.

людини, тоді як боснійська і чорногорська, як більш молоді мови, ще не поширилися на всі сфери життя.

Слід зазначити, що далеко не всі хорватські мовознавці є прибічниками лінгвістичного націоналізму. Показовою і актуальною в цьому плані є розвідка хорватської лінгвістки Снежани Кордич «Мова і націоналізм». У ній авторка послідовно розглядає блоки проблем, пов'язаних із чотирма варіантами поліцентричних мов, якими розмовляють у Сербії, Хорватії, Боснії і Герцеговині та Чорногорії; з пуризмом; з назвами мов; з мовами в контексті розбудови націй, ідентичності, культури, історії. Дослідниця аналізує також причини виникнення міжетнічних конфліктів; суть поняття націоналізму і роль лінгвістів у вирішенні цих складних питань. Праця С. Кордич свідчить про те, що вона не схильна вважати ці варіанти різними мовами. У монографії застосовується лінгвістичний націоналізм і його головні риси, як-от: надмірне захоплення пуризмом, одержимість націоналістичними настроями, відштовхування від некоректної етимології, ототожнювання націй з мовами, фальсифікація історії тощо. С. Кордич робить такий висновок: «Той факт, що серби, хорвати, бошняки й чорногорці розмовляли однією й тією самою мовою, не загрожує ані націям, ані державам, не має він і якихось негативних наслідків для мовців. Навпаки, має позитивні, бо вони не мусять мучитися з перекладом, коли стикаються з носіями якоїсь іноземної мови. Відмінності між варіантами сербохорватської мови є навіть меншими, аніж між варіантами інших стандартних мов. Оскільки дійсність і наука доводять, що йдеться про ту саму поліцентричну стандартну мову, виникає питання, коли ж здоровий глузд і відчуття реальності візьмуть гору над націоналістичною ідеологією балканських філологів»⁶.

Насамкінець наведемо кілька міркувань щодо перспективи функціонування мов штокавської діасистеми на балканських теренах. П.О. Селігей у своїй монографії «Українська

мова у 2222 році. Вступ до лінгвофутурології» розглядає питання, що стосуються української мови, проте, на нашу думку, їх цілком коректно можна «спроєктувати» й на мови штокавської діасистеми. Дослідник детально аналізує проблеми збереження мови, її демографічну потужність, характер розселення мовної спільноти, наявність розвиненої літературної мови, її комунікативну багатofункційність, здатність мови здолати цифровий бар'єр, наявність державного статусу, мовні контакти тощо. На думку П.О. Селігея, найбільшу загрозу етномовам становить глобалізація⁷.

Його висновки перегукуються з баченням проблем, яким присвячено великий проєкт «Відмінності між боснійською/бошняцькою, хорватською і сербською мовами» (Грац, 2006—2012 рр.), яким керував професор славістики Б. Тошович. В одному з інтерв'ю журналіст поставив Б. Тошовичу доволі провокаційне запитання: «...«спокусливою» є теза тих, хто проблему цих народів схильний був шукати в їхній дуже великій подібності, а надто — подібності їхніх мов. Це здається якимось прокляттям: вони занадто подібні, щоб бути різними, і занадто різні, щоб бути одним цілим». Учений дав таку відповідь: «Я вважаю, що відмінності не мають бути перешкодою в пошуку спільної мови, при контактуванні навіть відмінність може бути тим чинником, який людей об'єднує. Згадане звучить трохи парадоксально, але це демонструють численні приклади з життя. <...> Мовне питання є страшенно заполітизованим»⁸.

«Немає сенсу стверджувати, що певні відмінності між цими трьома мовами відсутні, але важливо усвідомлювати, якими є ці відмінності, чи впливають вони на можливість порозу-

⁷ Селігей П.О. *Українська мова у 2222 році. Вступ до лінгвофутурології*. Київ: Академперіодика, 2023. С. 302—305.

⁸ Tošović B. Hoće li će se Srbi i Hrvati razumjeti za sto godina? In: *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika*. Tošović B., Wonisch A. (ur.). I/1. Graz; Beograd: Institut für Slavistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Beogradska knjiga, 2010. S. 231—237.

мітися, на ступінь зрозумілості. Якщо в основу покласти критерій ступеня зрозумілості, а деякі лінгвісти наполягають на цьому критерії, то переклад не потрібний. Ці мови є настільки подібними, що перекладати не потрібно.

Говорячи про лексичний рівень, відмінності в якому не можуть слугувати надійною дисктинктивною ознакою, слід відзначити, що вони аж ніяк не перешкоджають розумінню, проте саме через різне кодифікування цих мов у галузі норми відмінності будуть усе відчутнішими й не виключено, що через якихось сто років, а може й раніше, може пізніше, виникнуть проблеми в комунікації, тобто просто зменшиться ступінь зрозумілості саме через ці дивергентні речі в прописуванні норми. У граматичному плані відмінностей набагато менше. Бо не можемо ж ми зараз вигадати якийсь новий відмінок або якийсь інший граматичний час <...>. До граматичної системи проникнути найважче, тоді як до царини лексики, зокрема слів, має можливість проникати й політика»⁹.

Проаналізований багатий мовний матеріал дає підстави стверджувати, що мови штокавської діасистеми є генетично спорідненими і належать до одного мовного континууму. На сучасну конфігурацію цих мов величезний вплив справили геополітичний чинник.

Крім того, сьогодні мовознавство для визначення статусу певної мови активно використовує результати досліджень не лише суміжних наук (фольклористики, етнології, літературознавства), а й історії, археології і навіть генетики. Так, дослідження Y-хромосомних гаплогруп крові (Y-ДНК, груп схожих гаплотипів, що мають спільного предка і в яких з часом відбулися мутації, що передалися нащадкам) сербів, хорватів, бошняків/боснійців і чорногорців з використанням методів сучасної генетичної генеалогії свідчать про доволі високий рівень збігу в геномі цих народів (найпоширенішими серед сербів і хорватів є гаплогрупи R1a і R1b). У Динарах (нинішньому ареалі розселення чорногорців) найбільшу частоту має гаплогрупа I 2. Серед населення Боснії і Герцеговини

превалює гаплогрупа Y-ДНК, яка містить I 2 та R1b. Тож ці народи генетично є дуже близькими родичами. Однак, стикаючись з великою кількістю проблем, вони накопичили образи, які й досі не можуть один одному пробачити, що й призвело до серії війн, які спалахнули на теренах Балканського півострова.

Отже, оскільки прагнення народів — носіїв мов штокавського ареалу до самоідентифікації є дуже великим, мовну реальність (тобто існування сербської, хорватської, боснійської / бошняцької і чорногорської мов), на нашу думку, слід визнати і ставитися до неї толерантно, з розумінням.

Аналізуючи досвід балканських конфліктів та зміни на мовній мапі цього регіону, варто замислитися: а які «уроки» з балканських конфліктів може винести Україна, яка 24 серпня 1991 р. стала незалежною державою? У цьому контексті важливим є питання щодо ступеня спорідненості сербської, хорватської та української мов. У статті одного з провідних українських лінгвістів професора К.М. Тищенка «Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів» наведено таблицю-схему, яка ілюструє ступінь близькості української до кожної зі слов'янських мов за кількістю збігів конкретних фонетичних та граматичних явищ. Коментуючи її, Костянтин Миколайович зазначає: «...по 23 спільні риси поєднують українську з чеською і словацькою, 22 — з польською, по 21 — з хорватською і болгарською, по 20 — з македонською, сербською і словенською...»¹⁰. Така чимала кількість збігів свідчить, на нашу думку, про доволі високий ступінь спорідненості української і сербської мов.

Як відомо, «доцентрові» і «відцентрові» тенденції притаманні всім мовам. Зокрема, мовна мапа України є дуже строкатою. Проте, на відміну від мов штокавського ареалу, які після розпаду СФРЮ продемонстрували виразні дивергентні тенденції, українська мова після розпаду СРСР, коли вона почала бурхливо розвиватися, відобразила прямо

⁹ Там само.

¹⁰ Тищенко К.М. Прадавність української мови, віддзеркалена в мовах сусідів. Ч. 2. *Мовознавство*. 2023. № 2. С. 18—43.

протилежний тренд української ментальності, а саме: прагнення до національної єдності й соборності, до плекання й розвитку української мови як мови згуртованої нації, спадкоємиці Київської Русі.

Конвергентні тенденції в розвитку української мови особливо яскраво простежуються на фоні драматичних подій останніх років, пов'язаних із повномасштабним вторгненням РФ на територію нашої країни.

Разом з тим, нам є чого повчитися у сербів, хорватів, боснійців і чорногорців. Насамперед того, як ретельно вони працюють над своїми мовами. Саме це й зумовило їхню резистентність, оскільки кожна з цих країн протягом

тривалого періоду перебувала під іноземним гнітом: Сербія — під Османською імперією, Хорватія — під Австро-Угорською, а боснійці і чорногорці в різні часи входили до складу різних держав. Проте вони вистояли, не в останню чергу завдяки тому, що плекали свої мовні традиції.

Отже, тенденцію до «монолітності» у розвитку української мови, на нашу думку, слід вважати позитивною і плідною у стратегічному плані.

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*

Veronika I. Yarmak

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5670-4440>

THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE BALKANS AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: LESSONS FOR UKRAINE

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, October 22, 2025

The report analyzes the modern configuration of the languages of the Shtokavian diasystem (Serbian, Croatian, Bosniak/Bosnian, and Montenegrin) on the linguistic map of the Balkan Peninsula, the features of their status and functioning after the collapse of the SFRY. The proposed study can be considered a certain step in studying the global question: whether languages “move” borders or shifts on the geopolitical map contribute to changing the linguistic landscape. An attempt is made to determine what lessons Ukraine could learn from the Balkan experience and how the trends prevailing in the Ukrainian language may affect its modern development.

Cite this article: Yarmak V.I. The linguistic landscape of the Balkans at the beginning of the 21st century: lessons for Ukraine (transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, October 22, 2025). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (12): 63—69. <https://doi.org/10.15407/visn2025.12.063>